

Analysis of the civil responsibility of the cause and the steward in the legal system

Ali Babaei¹, Alireza Rajabzadeh Astehbanati², Alireza Mazloun Rahni³

Abstract

Field and Aims: Civil liability have specific functions both in relation to the victim and in relation to the cause of the loss and in relation to the target society. Perhaps the principle of the necessity of compensation can be considered the most important principle governing civil liability. The issue of multiplicity of causes is dedicated to examining the effect of various causes in relation to a single loss. This may be in the form of a collection of the above-mentioned causes that form a single source independently in a longitudinal or transverse way to guarantee the creation of damage, or that multiple causes are independent and each cause is considered. The condition for the realization of responsibility is the existence of a relationship of causation, and this means that the relationship of causation is placed next to other conditions of responsibility. That is, if the relationship of causation is not established, there will be no responsibility.

Method: The present research was carried out using a descriptive-analytical method.

Finding and Conclusion: In this research, an attempt has been made to compare the mentioned issue in the laws of Iran and Islamic jurisprudence, as well as in the current laws, including the civil law, the Islamic Penal Code approved in 1370 and the Islamic Penal Code approved in 1392. With the changes brought about by Article 526 of the Islamic Penal Code of 2013, in the state of community, the cause and the steward are basically both responsible, with the difference in the impact of the intervention, the responsibility will be relative and the trend with material and objective factors in Iranian law is more. It is one of the blameworthy and immaterial factors. The guarantee of the first cause in the effect, which is famous in the case of long association of causes in Iranian jurisprudence and law, is not dissimilar to the same guarantee of the cause and the primary agent against the dependent intervening agent. A steward who commits a crime and harm under the influence of the primary factor is responsible in Iranian law, as long as he is not deprived of his will.

Keywords: civil liability, community of cause and steward, compensation, customary reference.

*Citation (APA): Babaei, A., Rajabzadeh Astehbanati, A., Mazloun Rahni. (2022). Analysis of the civil responsibility of the cause and the steward in the legal system. *International Legal Research*, 15(55), 343-362.

https://alr.ctb.iau.ir/article_692318.html?lang=en

1. PhD Candidate in Private Law, Department of Law, Qeshm Branch, Islamic Azad University, Qeshm, Iran. Email: alibabaeilaw@yahoo.com

2. Visiting Assistant Professor, Department of Law, Qeshm Branch, Islamic Azad University, Qeshm, Iran. (Author). Email: alirezarajabzade@gmail.com

3. Assistant Professor, Department of Law, Quds City Branch, Islamic Azad University, Quds City, Iran. Email: dr.mazloom14@yahoo.com

تحلیل مسئولیت مدنی سبب و مباشر در نظام حقوقی علی بابایی^۱، علیرضا رجب‌زاده اصطهباناتی^۲، علیرضا مظلوم رهنی^۳

چکیده

زمینه و هدف: مسئولیت مدنی، هم در ارتباط با زیان‌دیده و هم در ارتباط با عامل زیان و هم در ارتباط با جامعه هدف، کارکردهایی خاص دارد. شاید بتوان اصل لزوم جبران خسارت را مهم‌ترین اصل حاکم بر مسئولیت مدنی دانست. موضوع تعدد اسباب اختصاص به بررسی تأثیر اسباب گوناگون در ارتباط با ضرری واحد دارد. این امر ممکن است به شکل اجتماع اسباب مذکور باشد که به نحو طولی یا عرضی منبع واحدی را مستقلاً در سبب ضمان ایجاد خسارت تشکیل می‌دهند و یا آنکه اسباب متعدد به صورت مستقل بوده و هر سبب محسوب گردد. شرط تحقق مسئولیت، وجود رابطه سببیت است و این بدان معنی می‌باشد که رابطه سببیت در کنار شروط دیگر مسئولیت قرار می‌گیرد؛ یعنی اگر رابطه سببیت برقرار نشود، مسئولیتی وجود نخواهد داشت.

روش: پژوهش حاضر به روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است.

یافته‌ها و نتایج: در این پژوهش سعی شده است موضوع یاد شده در قوانین موضوعه ایران و فقه اسلامی و همچنین در قوانین جاریه از جمله قانون مدنی، قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۰ و قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ مقایسه شود. با تغییرات به وجود آمده به موجب ماده ۵۲۶ قانون مجازات اسلامی سال ۱۳۹۲ در حالت اجتماع سبب و مباشر اصولاً هر دو مسئول بوده، با تفاوت تأثیر میزان مداخله، مسئولیت نیز به طور نسبی خواهد بود و گرایش با عوامل مادی و عینی در حقوق ایران بیش از عوامل سرزنش‌پذیری و غیرمادی است. ضمان سبب مقدم در تأثیر نیز که در حالت اجتماع اسباب طولی در فقه و حقوق ایران شهرت دارد، به همان ضمان سبب و عامل اولیه در مقابل عامل مداخله‌گر وابسته بی‌شبهت نیست. مباشری که تحت تأثیر عامل اولیه به جنایت و آسیب اقدام نموده، در حقوق ایران با وصف عدم سلب اراده مسئول است.

کلیدواژه‌ها: مسئولیت مدنی، اجتماع سبب و مباشر، جبران خسارت، استناد عرفی.

* استناددهی (APA): بابایی، علی؛ رجب‌زاده اصطهباناتی، علیرضا؛ مظلوم رهنی، علیرضا. (۱۴۰۱). تحلیل مسئولیت مدنی سبب و مباشر در نظام حقوقی. تحقیقات حقوقی بین‌المللی، ۱۵(۵۵)، ۳۴۳-۳۶۲.

https://alr.ctb.iau.ir/article_692318.html

۱. دانشجوی دکتری حقوق خصوصی، گروه حقوق، واحد قشم، دانشگاه آزاد اسلامی، قشم، ایران.

رایانامه: alibabaeilaw@yahoo.com

۲. استادیار مدعو گروه حقوق، واحد قشم، دانشگاه آزاد اسلامی، قشم، ایران. (نویسنده مسئول).

رایانامه: alirezarajabzade@gmail.com

۳. استادیار گروه حقوق، واحد شهر قدس، دانشگاه آزاد اسلامی، شهر قدس، ایران. رایانامه: dr.mazloom14@yahoo.com

مقدمه

در دوره‌های اولیه افراد انسانی هر گونه صدمه و آزاری که می‌دیدند درصدد برمی‌آمدند که شخصاً در مقام انتقام جوئی بر آمده و از وارد کننده خسارت انتقام بگیرند و زیان وارده به خود را جبران نمایند. حتی این قاعده نسبت به حیواناتی که باعث ضرر و آسیب می‌شدند، اعمال می‌شد و گاهی حیوانات مسبب خسارات را محاکمه کرده و پس از صدور احکام قضایی به دار می‌آویختند. بعدها با پیشرفت جوامع این گونه احکام خشونت آمیز جای خود را به جبران خسارت وارده یا به اصطلاح غرامت داد. مطالبه خسارت کم کم تابع عرف و تشریفات معینی شد که ابتدا غیر مدون بود و بعدها به صورت مکتوب درآمد.

الزامات خارج از قرارداد یا مسئولیت مدنی به معنی عام تکالیفی است که در نتیجه امر مشروع یا نامشروعی بدون اینکه قرارداد صحیحی در میان باشد، پدید می‌آید. قانون مدنی این الزامات را با عنوان (در الزاماتی که بدون قرارداد حاصل می‌شود) در مواد ۳۰۱ و ۳۳۷ مورد توجه قرار داده است. این الزامات را ضمان قهری که در اصطلاح حقوقی الزام به پرداخت مالی یا انجام امری است بدون اینکه الزام مزبور ناشی از تراضی طرفین و قرارداد باشد نیز نامیده می‌شود.

حقوق مسئولیت مدنی به معنای نوین و منسجم امروزی دارای احکام قواعد و شرایط کلی است. در واقع حقوق مسئولیت مدنی به عنوان تأسیس حقوقی مستقل به تمام مباحث و مصادیق جبران خسارت به صورت یک جا و سازمان یافته می‌پردازد و حتی مواردی نظیر تکلیف به پرداخت و جبران خسارت معنوی را که در فقه اسلامی جایگاه چندانی ندارد در چارچوب این مباحث و شرایط کلی در برمی‌گیرد (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۸: ۵۲).

مسئولیت حالتی است که انسان در آن از عمل خود مواخذه می‌شود و آن عمل یک اختلال در قاعده است؛ اگر قاعده اخلاقی باشد، مسئولیت اخلاقی و اگر حقوقی باشد، مسئولیت حقوقی است. مسئولیت مدنی نوعی از مسئولیت حقوقی است که در مقابل مسئولیت کیفری قرار می‌گیرد. بر این اساس، هر فعل یا ترک فعل که موجب اضرار به شخص اعم از حقیقی یا حقوقی شود سبب مسئولیت مدنی است. طبق این دیدگاه، رکن مهم مسئولیت ضرر است؛ به عبارتی مسئولیت در مقابل خسارتی که شخص یا کسی که تحت مراقبت یا اداره شخص است یا اشیا بر تحت حراست او به دیگری وارد کند و همچنین مسئولیت شخص بر اثر تخلف از انجام تعهدات ناشی از قرارداد را مسئولیت مدنی گویند. این قاعده عادلانه از دیرباز وجود داشته است که هر کس به دیگری ضرر بزند باید آن را جبران کند، مگر در مواردی که اضرار به غیر به حکم قانون باشد یا ضرری که به شخص وارد آمده است ناروا و نامتعارف جلوه نکند.

در قراردادهای، اگر کسی تعهد ناشی از قرارداد را انجام ندهد، طرف مقابل حق دارد از او خسارت بگیرد و قانون مدنی آن را خسارت عدم انجام تعهد نامیده است. مسئولیت قراردادی

عبارت است از تعهدی که در نتیجه تخلف از مفاد قراردادهای خصوصی برای اشخاص ایجاد می‌شود. برای اینکه مسئولیت قراردادی تحقق پیدا کند باید بین مسئول و زیان دیده قرارداد درست و الزام آوری موجود باشد. در حالی که در مسئولیت قهری تنها قانون بر روابط طرفین حکومت دارد و هیچ پیمانی آن را به هم مربوط نمی‌کند. مهم‌ترین تفاوت تمیز مبنای مسئولیت در این نکته است که در مسئولیت قراردادی اثبات تعهدشکنی خواننده دعوا کافی است، در حالی که در ضمان قهری به‌طور معمول باید ثابت شود که مسئول مرتکب تقصیر شده است (حسینی نژاد، ۱۳۸۹: ۴۱).

مسئولیت مدنی در معنای اعم، التزام به جبران خسارت وارده به دیگری است، مسئولیت مدنی در معنای خاص خود تنها مسئولیت غیر قراردادی یا قهری را شامل می‌شود و عبارت است از الزام شخص به جبران خسارت وارده، خسارتی که در نتیجه عملاً منسوب و مرتبط به او به دیگری وارد شده است.

مباحث راجع به ایراد خسارت به غیر همواره در حقوق سنتی و فقه اسلامی مطرح بوده و احکام بسیاری در این باره در فقه اسلامی مطرح شده است. مشخصاً در فقه و تاریخ حقوق ایران در مورد تلف اموال اعم از عین یا منفعت حکم به جبران و پرداخت مالی مقرر شده است. علاوه بر این در زمینه‌های دیگر ایراد خسارت همچون فریب دیگری که منجر به لطمه مالی یا جانی غیر شود احکام مشخصی در فقه وجود دارد.

۱. مبنای مسئولیت مدنی

در زمینه مبنای مسئولیت مدنی نظریات مختلفی مطرح شده که مهم‌ترین آنها نظریه تقصیر و نظریه خطر می‌باشد.

۱-۱. نظریه تقصیر

این نظریه یک نظریه قدیمی و سنتی است که تا اواخر قرن ۱۹ میلادی در غرب حاکم بوده است. برابر این نظریه فقط کسی را می‌توان مسئول شناخت که مرتکب تقصیر شده است و اثبات آن اصولاً بر عهده زیان دیده است. از اواخر قرن ۱۹ بر اثر تحولات اجتماعی و انقلاب صنعتی و استفاده از ماشین آلات آشکار شد که این نظریه به‌تنهایی پاسخگوی نیازهای اجتماعی نیست. (باریکلو، ۱۳۸۵: ۵۷)؛ زیرا در حالت‌هایی که خسارت ناشی از نقص مکانیکی است زیان دیده نمی‌تواند تقصیر را اثبات نماید و خسارت بدون جبران باقی می‌ماند.

در حقوق ایران، وفق ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی، مبنای مورد پذیرش، تقصیر است. قانون مدنی ایران در ماده ۵۹۰ تقصیر را شامل تعدی و تفریط می‌داند. تفریط ترک عملی است که به موجب قرارداد یا متعارف برای حفظ مال غیر لازم است و تعدی عبارت است از تجاوز کردن از حدود اذن یا متعارف نسبت به مال یا حق دیگری (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۱۱۲).

۱-۲. نظریه خطر

نظریه خطر حکایت از این امر دارد که هر کس به فعالیتی پردازد، محیط خطرناکی را برای دیگران به وجود آورد و از آن منتفع شود، باید زیان‌های ناشی از فعالیت خود را جبران کند. بر اثر عمل شخص یا اشخاص وابسته به او یا اشیای تحت تصرف او خسارتی به دیگری وارد شود، عامل زیان مسئول به شمار می‌رود و باید از عهده جبران زیان وارد شده برآید، مگر آنکه بتواند خلف آن را ثابت کند؛ بنابراین اصل بر مسئول بودن عامل زیان است و اثبات خلاف آن بر عهده او است. پذیرش این نظریه رویکرد مناسبی برای جبران خسارت رقابتی است و می‌تواند نقش بسزایی در ایجاد رقابت سالم در بازار داشته باشد. این دیدگاه، علی‌رغم مزایایی که دارد، از جنبه‌های متعدد اقتصادی و اجتماعی به‌ویژه از لحاظ محدود کردن فعالیت‌های اقتصادی و صنعتی و فعالیت‌های پرخطر مورد انتقاد واقع شده است. مسئولیت محض به عنوان اثر مسئولیت بدون تقصیر تبیین می‌شود. این اصطلاح بیانگر مسئولیتی است که به حکم قانون و بر پایه مصلحت و تدبیر ایجاد شده و تابع قواعد عمومی مسئولیت مدنی نیست. مطابق این مبنا، احراز فعل ناروا و انتساب آن به مسئول مالک نیست، بلکه نتیجه ناگوار و مضر برای ایجاد مسئولیت کافی است. اگر خواهان ثابت کند که خوانده عمل ضد رقابتی‌ای انجام داده است که ضرر از آن برخاسته است، حکم به جبران خسارت داده می‌شود.

۲. مبنای مسئولیت مدنی در فقه

در منابع فقهی، قاعده اصلی در مورد دخالت سبب و مباشر در ورود خسارت و به عبارت دیگر اجتماع سبب و مباشر این است که مسئولیت با مباشر است. بر این اساس اگر کسی چاهی حفر کند و دیگری شخص ثالثی را در چاه اندازد، مباشر یعنی کسی که ثالث را در چاه انداخته مسئول است.

در توجیه مسئولیت مباشر گفته شده است «عقلاً و نقلاً اسناد فعل به علت نزدیک و نه علت بعیدی که سبب است، معلوم و آشکار است و شکی نیست که مباشر نزدیک‌تر از سبب است، بلکه سبب در واقع از وسایل مباشر، در مباشرت است؛ مانند قتل با شمشیر و انداختن در جاده و انداختن روی شمشیری که غضبی است و غرق کردن در آبی که غیر آن را قرار داده است. لیکن بر نظریه فوق از سوی فقها ایراد و مناقشه شده است. صاحب ریاض ضمن ایراد بر نظریه گفته است: اگر اجتماع در مسئله وجود نمی‌داشت می‌گفتیم هر دو ضامن هستند مانند ترتب و تعاقب ایادی در ید خسارت‌دیده می‌تواند به هر یک از آنان مراجعه کند؛ زیرا از نظر منطقی بعد از اینکه مقتضی ضمان برای سبب ایجاد شد ضمان از سبب رفع نمی‌شود و این آن چیزی است که در حدیث نفی ضرر اشاره شد؛ به عبارت دیگر به موجب قاعده لاضرر، ضمان بر عهده سبب مستقر گردیده است هر چند که دخالتش در ورود خسارت ضعیف‌تر از مباشر باشد و معتقد است قوت مباشر نمی‌تواند

ضمان را از عهده سبب رفع سازد. بنابراین دیدگاه، مباشر و سبب هر دو ضامن و مسئول جبران خسارت می‌باشند و مالک در رجوع به هر یک مخیر است. کما اینکه در غصب نیز مالک حق رجوع به هر یک از غاصبین را دارد در پاسخ به این ایراد نیز گفته‌اند حتی در این فرض نیز مباشر ضامن است؛ چراکه فعل به او منتسب است، اگرچه فعل او از معادات تلف است.

ایراد دیگری که بر ضمان مباشر وارد گردیده این است که اگر در زمان واحدی سبب و مباشر اتفاق داشته باشند، به دلیل عدم ترجیح، در ضمان مشترک هستند و اگر تعاقب در تاثیر داشته باشند ضمان بر عهده مقدم در تأثیر است. به خاطر اینکه ابتدا ضمان او ایجاد شده است. توضیح اینکه فقهای امامیه در مورد اجتماع اسباب از نظریه سبب مقدم در تاثیر تبعیت نموده‌اند و در این مورد به قاعده استصحاب استناد نموده‌اند؛ به عبارت دیگر اگر کسی چاهی را در معبر عموم حفر نماید و دیگری سنگی را در کنار آن قرار دهد و عابری با برخورد به سنگ در چاه افتد ضمان بر عهده گذارنده سنگ است؛ زیرا ضمان ابتدا با سبب مذکور تحقق یافته پس ضمان او استصحاب می‌گردد؛ به عبارت دیگر عمل سنگ گذارنده در اثر گذاری مقدم بر عمل حفر کننده چاه بوده و لذا ضمان بر عهده اوست؛ اگرچه این استدلال مورد ایراد واقع گردیده است.

به نظر می‌رسد آنچه که در فقه مهم می‌باشد، استناد عرفی ضرر است و کسی مسئول شناخته می‌شود که خسارت مستند به فعل یا ترک فعل اوست. برخی گفته‌اند که مبنای مسئولیت مدنی در فقه و حقوق ایران قاعده لا ضرر است. با اینکه در فقه تقصیر مبنای مسئولیت تلقی نشده است در کتب فقهی در باب تسبیب کلمات تعدی و تفریط یا تقصیر به کار رفته است یا به آن اشاره شده است. مثل در مواد ۳۳۲، ۳۳۵، ۳۳۴ ق.م و برخی مواد ق.م.ا این مورد دیده می‌شود. به نظر می‌رسد که اشاره به تعدی و تفریط در باب تسبیب نه از آن جهت است که تقصیر مبنای مسئولیت است بلکه از آن جهت است که چه بسا بدون تقصیر رابطه سببیت عرفی بین عمل شخص و خسارت وارده احراز نمی‌شود.

۳. مبنای مسئولیت مدنی در حقوق موضوعه ایران

قانون مدنی در ماده ۳۲۸ مقرر کرده: هر کس مال دیگری را تلف کند، ضامن است ... اعم از اینکه از روی عمد تلف کرده باشد یا بدون عمد. قانون مدنی در مورد اتلاف مستقیم و بالمباشره مسئولیت بدون تقصیر را پذیرفته است. ماده ۳۳۱ ق.م که نخستین ماده در باب تسبیب است به تقصیر اشاره‌ای نکرده و مقرر می‌دارد که: هر کس سبب تلف مالی شود باید مثل یا قیمت آن را بدهد و اگر سبب نقص یا عیب آن شده باشد باید از عهده نقص قیمت برآید.

ماده ۳۳۲ قانون مدنی مقرر می‌دارد: هر گاه یک نفر سبب تلف مالی را ایجاد کند و دیگری مباشر تلف شدن آن مال شود، مباشر مسئول است نه مسبب مگر اینکه سبب اقوی باشد به نحوی که عرفاً اتلاف مستند به او باشد. در ماده ۳۳۲ ق.م همچون ماده ۳۶۳ ق.م.ا سال ۱۳۷۰ بدون

پرداختن به حالت مختلف سبب و مباشر به صورتی که حکم کلی صرفاً در اجتماع سبب و مباشر حکم به مسئولیت مباشر داده شده است؛ مگر اینکه سبب اقوی از مباشر باشد و نیز در قانون مدنی بر صدق عرفی استناداتلاف به سبب تأکید شده است. در حقیقت اتلاف را به صورت مستقیم و بی‌واسطه در قالب مباشرت دانسته و به صورت باواسطه و غیرمستقیم در قالب سبب و تسبیب قرار داده است. آنچه مسلم است با یاد خسارت به عمل عامل زیان، خواه سبب و خواه مباشر، مستند باشد و رابط سببیت عرفی احراز گردد. ماده ۳۳۲ قانون مدنی که چگونگی مسئولیت مدنی سبب و مباشر را بیان می‌کند، در حقیقت برگرفته از فقه امامیه است.

قانون مسئولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹ که تحول چشمگیری در حقوق مسئولیت مدنی ایران ایجاد کرده به طور کلی تقصیر را مبنای مسئولیت قرار داده است. ماده ۱ ق.م.م.م. مقرر کرده: هر کس بدون مجوز قانونی عمداً یا در نتیجه بی‌احتیاطی به جان یا سلامتی یا مال ... لطمه‌ای وارد نماید که موجب ضرر مادی یا معنوی دیگری شود، مسئول جبران خسارت ناشی از عمل خود می‌باشد. این ماده مبنای تقصیر را پذیرفته است. در مورد مبنای مسئولیت مدنی در حقوق کنونی ایران با توجه به قانون مسئولیت مدنی یک نظری که وجود دارد این است که به طور کلی مسئولیت چه در اتلاف و چه در تسبیب مبتنی بر تقصیر است. نظر اقوی که با فقه و قانون مدنی تعارض ندارد این است که ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی یک قاعده عام است، ولی در مواردی مسئولیت نوعی یا بدون تقصیر در قوانین ما پذیرفته شده است که استثنا بر این قاعده از جمله مواد ۳۲۸ تا ۳۳۰ ق.م. است.

ماده ۳۶۳ قانون مجازات اسلامی نیز مقرر می‌دارد: «در صورت اجتماع سبب و مباشر در جنایت مباشر ضامن است، مگر اینکه سبب اقوی از مباشر باشد. قسمت اول ماده ۳۳۲ قانون مدنی و ماده ۳۶۳ قانون مجازات اسلامی قاعده کلی در مورد اجتماع سبب و مباشر را بیان نموده است. به تعبیر یکی از علمای حقوق ایران غلبه در اجتماع سبب و مباشر در ایراد ضرر این است که مباشر اقوی است و معنی اقوی بودن این است که اضرار به او منتسب است نه به سبب مسئول دانستن مباشر به عنوان اصل و قاعده در بحث اجتماع سبب مباشر به این دلیل است که مباشر علت نزدیک و بی‌واسطه در ورود خسارت است و تا قبل از دخالت مباشر همه چیز در حالت طبیعی و عادی خود قرار دارد و زبانی وارد نشده است، اما مباشر به عنوان آخرین علت و به عبارت دیگر علت نزدیک، زیان‌ها را وارد می‌نماید، پس مسئولیت نیز بر عهده او مستقر می‌گردد.

قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ نسبت به قوانین جزایی قبلی حاوی نوآوری و تغییرات مهمی است. یکی از نوآوری‌های مهم در مبحث جنایات ماده ۵۲۶ است. طبق ماده ۳۳۲ قانون مدنی اگر در وقوع تلف سبب و مباشر نقش داشته باشند، مباشر مسئول است مگر اینکه سبب اقوی باشد. ماده ۲۴ قانون دیات ۱۳۶۱ و ماده ۳۶۳ ق.م.ا. ۱۳۷۰ هم درباره جنایت مقرر می‌داشتند: در صورت اجتماع مباشر و سبب مباشر ضامن است مگر اینکه سبب اقوی از مباشر باشد؛ بنابراین اولاً اصل آن

است که مباشر ضامن است؛ ثانیاً در هر حادثه ای یا مباشر ضامن است یا سبب. اگر مباشر اقوی یا برابر با سبب باشد مباشر ضامن است اگر سبب اقوی از مباشر باشد سبب ضامن است؛ و وقتی نمی توان جنایت را به هر دو مستند دانست، موضوع ضمان سهمی و توزیع مسئولیت بر حسب میزان تأثیر رفتار منفی است.

ماده ۵۲۶ ق.م.ا. ۱۳۹۲ قاعده اجتماع سبب و مباشر را بدین شکل آورده است: هرگاه دو یا چند عامل برخی به مباشرت و برخی به تسبیب در وقوع جنایتی تأثیر داشته باشند، عاملی که جنایت مستند به اوست ضامن است و چنانچه جنایت مستند به تمام عوامل باشد به طور مساوی ضامن اند مگر تأثیر رفتار مرتکبان متفاوت باشد که در این صورت هر یک به میزان تأثیر رفتارشان مسئول هستند؛ بنابراین اولاً، نمی توان گفت در اجتماع سبب و مباشر ضامن است، بلکه کسی ضامن است که جنایت مستند به او است؛ ثانیاً، ممکن است جنایت مستند به هر دو باشد بر حسب میزان تأثیر رفتارشان ضامن اند مگر اینکه میزان تأثیرشان معلوم نباشد یا برابری تأثیر رفتار سبب و مباشر معلوم باشد که در این صورت به طور مساوی ضامن اند. برابر مواد ۴۹۴ و ۵۰۶، مباشرت آن است که جنایات مستقیماً توسط او صورت گیرد. تسبیب و سبب جنایت آن است که غیر مستقیم جنایات حاصل شود و سبب تلف شدن و مصدومیت دیگری شود.

قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ در ماده ۵۲۶ اشعار داشته است: هرگاه دو یا چند عامل برخی به مباشرت و برخی به تسبیب در وقوع جنایاتی تأثیر داشته باشند، عاملی که جنایات مستند به اوست ضامن است...». با وجود تعریف نشدن مسئولیت مباشر در این ماده، به نظر می رسد که عُرف، مسئول بودن مباشر را منطبق بر اصل می داند و مسئولیت سبب را نیاز می داند، اثبات اقوی بودن آن، مثل مواردی که مباشر بنا به تصریح ماده ۵۲۶، بی اختیار، جاهل، صغیر غیر ممیز یا مجنون و مانند آنها باشد که در این صورت فقط سبب ضامن است. عبارت (مانند آنها) در ماده قانونی، ظاهراً شامل مواردی که مباشر از روی ناچاری اقدام می کند.

۴. ارکان مسئولیت مدنی

مقصود از ارکان مسئولیت مدنی شرایط عمومی لازم برای تحقق مسئولیت مدنی است. یکی از مباحث مهم در دعوی مسئولیت مدنی اثبات ارکان مسئولیت مدنی است. ارکان ثابت مسئولیت مدنی عبارت اند از ضرر، فعل زیان بار، رابطه سببیت بین فعل زیان بار و ضرر وارده.

در مسئولیت مدنی مبتنی بر تقصیر، زیان دیده باید ورود ضرر، تقصیر خواننده و رابطه سببیت بین این دو را به اثبات برساند. اثبات این سه رکن، تکلیف دشواری است که بر زیان دیده تحمیل شده است.

۴-۱. ضرر

مفهوم عرفی ضرر یا خسارت: هر جا که نقصی در اموال ایجاد شود یا منفعت مسلمی از دست برود یا به سلامت و حیثیت شخص لطمه ای وارد آید، می‌گویند ضرری به بار آمده است. ضرری که به شخص می‌رسد ممکن است در اثر از بین رفتن مالی باشد اعم از عین یا منفعت یا حق عدم النفع نیز در شمار خسارت آمده است. البته باید عدم النفع را ویژه موردی شمرد که حصول منفعت در آینده احتمالی باشد و منافعی که به حکم عادت ایجاد می‌شود در شمار خسارت است باید افزود که درجه احتمال فوت مورد مطالبه را مسلم شمرد. پس هدف از قواعد مسئولیت مدنی، جبران ضرر است، به بیان دیگر، باید ضرری به بار آید تا برای جبران آن، مسئولیت ایجاد شود- پس باید وجود ضرر را رکن اصلی مسئولیت مدنی شمرد. بی‌تردید وجود ضرر، نه تنها رکن اصلی مسئولیت مدنی است که مبنای حق مطالبه برای زیان‌دیده نیز می‌باشد.

می‌توان ضرر را به ضرر عادی (ضرر قابل جبران) و ضرر معنوی تقسیم کرد. در قانون مسئولیت مدنی، برخلاف پاره‌ای از قوانین خارجی، لزوم جبران ضررهای معنوی به صراحت پیش‌بینی شده و قانون‌گذار وسایلی برای این منظور اندیشیده است که از جنبه مادی آن بکاهد، چنانکه در ماده ۱۰ چنین آمده است: کسی که به حیثیت و اعتبارات شخصی یا خانوادگی او لطمه وارد شود می‌تواند از کسی که لطمه وارد آورده است، جبران زیان مادی و معنوی خود را بخواهد هرگاه اهمیت زیان و نوع تقصیر ایجاب نماید، دادگاه می‌تواند در صورت اثبات تقصیر، علاوه بر صدور حکم به خسارت مالی حکم به رفع زیان از طریق دیگر، از قبیل الزام به عذرخواهی و درج حکم در جراید و امثال آن نماید. بدین ترتیب صدور حکم به خسارت معنوی اجباری نیست و بستگی به اهمیت و نوع تقصیر، به نظر دادگاه دارد.

برای اینکه خسارتی قابل مطالبه باشد باید واجد چند شرط باشد:

- ۱) ضرر مسلم باشد نه احتمالی: ضرر مسلم آن است که فعلیت داشته باشد و یا بر حسب جریان عادی امور قابل تحقق باشد.
- ۲) ضرر مستقیم باشد: شرط دوم از شرایط ضرر قابل جبران آن است که ضرر به طور مستقیم از فعل خواننده ناشی شده باشد. ماده ۷۲۸ قانون پیشین آیین دادرسی مدنی و ماده ۵۲۰ قانون جدید آیین دادرسی مدنی مصوب ۱۳۷۹ به این نکته تصریح کرده است که در خصوص مطالبه خسارت وارده، خواهان باید این جهت را ثابت کند که زیان وارده بالواسطه ناشی از عدم انجام تعهد یا تأخیر آن و یا عدم تسلیم خواسته بوده است. در غیر این صورت دادگاه دعوی مطالبه خسارت را رد خواهد کرد.
- ۳) ضرر باید شخصی باشد: بدین معنی که شخصی که ادعای خسارت می‌کند باید خود زیان‌دیده یا قائم مقام او باشد.

۴) ضرر باید در نتیجه لطمه‌ای که به حق شخص یا نفع مشروع او وارد شده پدید آمده باشد؛ هرگاه ضرر ناشی از تجاوز به حق شخصی نباشد، چنانکه تاجری به علت رقابت مشروع و سالم تاجر دیگر و ارزان‌فروشی رقیب، زیان ببیند، نمی‌تواند مطالبه جبران خسارت کند؛ بلکه ضرری قابل جبران است که ناشی از تجاوز به حق شخص، اعم از حق مالی و غیرمالی باشد،

۵) ضرر باید قبلاً جبران نشده باشد: ضرری که قابل جبران است که قبلاً جبران نشده باشد بدیهی است که زیان دیده نمی‌تواند جبران ضرری را مطالبه کند که قبلاً جبران شده است و به دیگر سخن زیان دیده نمی‌تواند برای یک ضرر دو بار غرامت بگیرد.

۶) ضرر باید قابل پیش‌بینی باشد: در حقوق ایران قانون مدنی در این خصوص ساکت است ولی از برخی مواد قانون مدنی می‌توان شرط قابلیت پیش‌بینی را در هر دو مسئولیت (مسئولیت قراردادی و غیر قراردادی) استنباط کرد که ماده ۲۲۱ و ۶۳۲ ق.م در این باره استناد شده است.

۴-۲. فعل زیان‌بار

مسئولیت حقوقی به‌طور عام و مسئولیت مدنی به‌طور خاص بدون فعل محقق نمی‌شود، برخلاف مسئولیت اخلاقی که ممکن است تنها با اندیشه و فکری نادرست تحقق یابد، بدون آنکه این اندیشه ظهور و بروز بیرونی یابد. در فقه نیز صرف تحقق ضرر بدون فعل عامل زیان تحت شمول قاعده لاضرر و قاعده اتلاف و تسبیب قرار نمی‌گیرد و از این لحاظ ضمان ایجاد نمی‌شود. در مسئولیت ناشی از فعل غیر، زیان به سبب فعل غیر به بار آمده است، لیکن در موارد خاصی قانون‌گذار مسئولیت مدنی را بر عهده شخصی غیر از فاعل زیان گذارده است. در مسئولیت ناشی از فعل غیر، شخص در انجام دادن وظیفه خویش نسبت به مراقبت، نظارت یا نگهداری و یا انتخاب واردکننده زیان مرتکب تقصیر شده است. مسئولیت ناشی از فعل غیر، استثنایی و نیازمند تصریح قانون‌گذار است و در حقوق ایران مواردی از آن وجود دارد.

۴-۳. رابطه سببیت

برای تحقق مسئولیت مدنی تنها وجود خسارت و تقصیر یا فعل زیان‌بار کافی نیست؛ بلکه باید رابطه سببیت یا علیت بین خسارت وارده و تقصیر یا فعل زیان‌بار وجود داشته باشد. زیان دیده برای مطالبه خسارت باید اثبات کند که رابطه سببیت بین خسارت وارده و عمل خواننده دعوی وجود داشته است. از سوی دیگر خواننده که زیان به‌ظاهر ناشی از عمل او است می‌تواند ثابت کند که یک علت خارجی که مربوط به او نیست باعث ایراد خسارت شده است.

۵. اجتماع مسئولیت مباشر و مسبب در قانون مجازات اسلامی سابق (مصوب سال ۱۳۷۰)

ماده ۳۶۳ قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۷۰ مقرر می‌داشت: «در صورت اجتماع مباشر و سبب در جنایت، مباشر ضامن است، مگر اینکه سبب، اقوی از مباشر باشد»؛ این ماده که در تبعیت از رأی مشهور فقیهان اسلامی تصویب شده است متکی بر مبانی نظری مستحکم بوده، از پشتوانه استدلال عقلی نیز برخوردار است (شهید اول، ۱۳۷۹، ج ۳: ۳۱۲).

با استقراء در مواد متعدد قانون مجازات اسلامی سابق و نیز با استناد به مواد ۳۵۳ و ۳۶۳ این قانون، مشخص می‌گردد که قانون‌گذار در این قانون نیز به مانند قانون مدنی در صورت تجمع مباشر و مسبب در وقوع یک حادثه، مباشر واقعه را مسئول به حساب آورده و مسئولیت را متوجه او می‌دانسته است؛ مگر آنکه عرفاً مسبب نقشی اقوی از مباشر داشته باشد که در این صورت به طور قطع مسبب دارای مسئولیت بوده است (طباطبایی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۷۳)؛ مانند حالتی که مباشر جاهل به موضوع و یا حکم باشد و یا اینکه مباشر موجودی جامد باشد (مواد ۳۵۳، ۳۵۴ و ۳۵۵ قانون مجازات اسلامی سابق) و یا شخصی صغیر، مجنون و یا تحت اکراه باشد (ماده ۲۱۱ قانون مجازات اسلامی سابق). که در تمامی این موارد از آنجایی که مباشر در حکم وسیله‌ای بوده که تحت اختیار شخص مسبب قرار دارد، لذا باید شخص مسبب را در حکم مباشر به حساب آورد و نتیجتاً مسئولیت را متوجه او دانست (خوانساری، ۱۳۸۸، ج ۵: ۲۰۴).

همچنین در ماده ۶۹ قانون دیات سابق مصوب ۱۳۶۱ نیز به این موضوع تصریح شده بوده است که در صورتی که تأثیر سبب و مباشر برابر باشد، تنها مباشر است که مسئول و ضامن به حساب می‌آید. در واقع هرگاه نحوه دخالت مباشر و مسبب نیز در نظر عرف یکسان باشد، باید تنها شخص مباشر را مسئول به حساب آورد. در نتیجه، قانون‌گذار در قانون مجازات اسلامی سابق از دیدگاه و نگرشی که در قانون مدنی آورده است استفاده کرده و آن را مجدداً مورد حمایت قرار داده بوده است و در صورت تجمع مباشر و مسبب در وقوع جنایتی، مسئولیت جنایت را در ابتدای امر متوجه شخص مباشر می‌دانسته و تنها مسبب را در صورتی که اقوی از مباشر باشد مسئول جنایت رخ داده به حساب می‌آورده است (گلدوزیان، ۱۳۸۷: ۲۹۱؛ کاتوزیان، ۱۳۸۶، ج ۱: ۲۱۹).

۶. اجتماع مسئولیت مباشر و مسبب در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲

ماده ۳۶۳ قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۷۰ مقرر می‌داشت: «در صورت اجتماع مباشر و سبب در جنایت، مباشر ضامن است مگر اینکه سبب، اقوی از مباشر باشد». قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۹۲ با تجدید نظر در قاعده مذکور، درباره چگونگی استناد جنایت، به عواملی که به صورت سبب و مباشر، اجتماع کرده‌اند به شرح ماده ۵۲۶ آورده است: هرگاه دو یا چند عامل برخی به مباشرت و بعضی به تسبیب، در وقوع جنایتی تأثیر داشته باشند، عاملی که جنایت مستند به

اوست ضامن است و چنانچه جنایت مستند به تمام عوامل باشد، به طور مساوی ضامن می‌باشند؛ مگر تأثیر رفتار مرتکبان متفاوت باشد که در این صورت، هر یک به میزان تأثیر رفتارشان مسئول‌اند. در صورتی که مباشر در جنایت بی‌اختیار، جاهل، صغیر غیرممیز یا مجنون و مانند آنها باشد، فقط سبب، ضامن است.

قانون گذار حکم اجتماع سبب و مباشر را در ماده ۵۲۶ قانون مجازات اسلامی بیان کرده است. در اجتماع سبب و مباشر به طور طبیعی همواره فعل مسبب مقدم بر مباشر اثر می‌گذارد؛ بنابراین فرض اجتماع آنها به صورت عرضی غالباً مطرح نمی‌شود. اگر موارد نادری نیز به صورت اجتماع عرضی سبب و مباشر متصور باشد، تابع ماده ۵۲۶ قانون مجازات اسلامی است و سبب مقدم در تأثیر در این فرض مجرا نیست. در تبیین ماده ۵۲۶ قانون مجازات اسلامی باید حالت‌های مرتکبان را معین کرد. طبق ماده مزبور دو حالت در صورت اجتماع سبب و مباشر در جنایت واحد قابل تصور است: حالت اول استناد جنایت به سبب یا مباشر و حالت دوم استناد جنایت به هر دو (سبب و مباشر).

۶-۱. استناد جنایت به سبب یا مباشر

منظور قسمت نخست ماده مذکور (استناد جنایت به سبب و مباشر) آن است که در هر موردی که سبب یا مباشر اقوی باشد، جنایت مستند به اوست. قانون مجازات اسلامی معیار دقیقی برای اقوی بودن سبب از مباشر یا مباشر از سبب ارائه نداده و صرفاً در انتهای ماده به مواردی چون صغیر، مجنون، جاهل یا بی‌اختیار بودن مباشر اشاره کرده است. در حالی که در فقه امامیه طبق قاعده، مباشر بر مسبب مقدم است و تنها در فرض‌های چون جهل یا صغیر یا بی‌اختیار بودن مباشر، رأی به ضمان سبب داده شده است (عاملی، ۱۴۱۳، ج ۱۵: ۳۸۰؛ هاشمی شاهرودی، ۱۴۲۳، ج ۳: ۲۶۵).

تبصره ۱ ماده ۴۹۶ قانون مجازات اسلامی «در موارد مزبور، هرگاه مریض یا پرستار بداند که دستور اشتباه است و موجب صدمه و تلف می‌شود و با وجود این به دستور عمل کند، پزشک ضامن نیست، بلکه صدمه و خسارت مستند به خود مریض یا پرستار است». تبصره مذکور معیار و مصداق دیگری از اقوی بودن مباشر در عملیات پزشکی به دست می‌دهد و به نوعی مسئولیت را از دوش پزشک به رغم مقصر بودن یا تشخیص نادرست در درمان، برمی‌دارد؛ صرفاً به این دلیل که مریض یا پرستار می‌داند که دستور پزشک اشتباه است. ظاهراً فرض ماده ناظر به علم قطعی مریض یا پرستار به اشتباه بودن دستور است و علم اجمالی موجب خروج پزشک از مجازات نمی‌شود. وانگهی، در صورتی که پزشک و پرستار هر دو با علم و عمد و به قصد جنایت اقدام کرده باشند، پرستار مباشر و پزشک معاون در جنایت محسوب می‌شود (رستمی و شعبانی کندسری، ۱۳۹۵: ۱۴۶؛ ساولانی، ۱۳۹۵: ۲۰۱؛ صادقی، ۱۳۹۲: ۳۵).

ماده ۴۹۹ قانون مجازات اسلامی نیز مصداق دیگری از سبب اقوی است، طبق ماده مزبور «هر گاه کسی دیگری را بترساند و آن شخص در اثر ترس بی‌اختیار فرار کند یا بدون اختیار حرکتی از او سر بزند که موجب ایراد صدمه بر خودش یا دیگری گردد، ترساننده حسب تعاریف جنایات عمدی و غیرعمدی مسئول است».

۶-۲. استناد جنایت به مباشر و سبب

در مورد این حالت نیز در ماده ۵۲۶ قانون مجازات اسلامی، ضابطه روشنی وجود ندارد. به نظر می‌رسد در این شرایط، چنانچه جنایت مستند به هر دو عامل باشد، هر دو شریک محسوب شده و بر اساس قواعد شرکت به قصاص یا دیه یا تعزیر محکوم می‌شوند؛ بنابراین، قانون‌گذار با حکم مزبور به اختلاف نظر فقها در خصوص انتساب خسارت در این فرض تنها به مباشر پایان داده (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۴۳: ۱۴۵) و نظر آنهایی را که به شرکت در ضمان معتقد بودند، پذیرفته است. اگر تأثیر رفتار مرتکبان متفاوت باشد، درجه و اندازه تأثیر صرفاً بر مسئولیت مرتکب در پرداخت دیه تأثیر می‌گذارد و در قصاص و تعزیر مسئولیت کامل است. در واقع، دیه درصوبندی می‌شود نه قصاص یا تعزیر. پس قسمت دوم ماده که سخن از تعیین مسئولیت به اعتبار درجه تأثیر می‌گوید، ناظر به جنایت غیر عمد است که مجازات دیه دارد؛ مانند آنکه کسی در اثر تصادف (تسبیب) مصدوم شده و پزشک معالج هم حین عمل جراحی (مباشرت) صدمه مضاعفی ایجاد کند و سرانجام به علت تأثیر هر دو عمل، مجنی علیه فوت نماید که در این حالت، چنانچه درصد تأثیر متفاوت باشد، دیه به نسبت درصد تأثیر تعیین می‌شود؛ اما اگر مداخله سبب و مباشر عمدی بوده و سبب نه نقش آمریت و اقتدار، بلکه حکم تسبیب در جنایت را به شکل ملموس ایفاء کند، مانند اینکه فردی سگی را به سمت دیگری برانگیزد و یا غذایی را به سم آلوده نماید و سپس مباشر عمداً جراحی بر مجنی علیه وارد سازد و در اثر تأثیر هر دو عامل قتل واقع شود، مقررات شرکت در جنایت عمدی اعمال می‌شود و در این حالت، تفاوتی میان اندازه تأثیر رفتار مرتکبان وجود نداشته و مجازات یکسان است.

۷. تعدد عوامل در عرض هم

۷-۱. تعدد مباشران در عرض هم

آنچه برای تحمیل کیفر در مسئولیت کیفری لازم است البته صرف نظر از عنصر روانی و شرایط دیگر صرفاً قابلیت استناد جرم به مرتکب است و میان دخالت و تأثیر فعل مرتکبان و میان تقصیر و ارزیابی آن مد نظر قرار نمی‌گیرد و کیفر برای مباشران جرم سرشکن نمی‌شود، بلکه برای شرکت در جرم هر کدام مجازات فاعل مستقل را دارند و میان تأثیر فعل مرتکبان حداکثر در تخفیف مجازات مؤثر است: «شریک جرم، همانند مباشر مادی جرم به کسی اطلاق می‌شود که شخصاً اعمال مادی تشکیل دهنده جرم را انجام دهد، ولی از این جهت چنین فردی را شریک جرم

می‌دانند که به همراهی شخص یا اشخاص دیگری اعمال مادی تشکیل دهنده جرم را به مورد اجرا می‌گذارند» (گلدوزیان، ۱۳۸۷: ۱۳۹).

۲-۷. تعدد اسباب در عرض هم

اگر دو نفر با هم چاهی بکنند و یک نفر در آن چاه سقوط کند، این دو در عرض یکدیگر هستند. (قیاسی، ۱۳۹۳: ۱۶). تعدد اسباب در عرض هم به نحوی است که چند سبب هم‌زمان و بدون اینکه وجود یکی متوقف بر وجود دیگری باشد و یا مقدم تأثیر سبب دیگری باشد عمل می‌کنند و مشمول حکم ماده ۵۳۳ قانون مجازات اسلامی تساوی در ضمان هستند.

۳-۷. اجتماع سبب و مباشر در عرض هم

به نظر می‌رسد در حالت اجتماع سبب و مباشر در عرض هم یعنی تأثیر و مداخل هم‌زمان و بدون وابستگی و توقف تأثیر یکی بر دیگری و مستقل بودن تأثیر و مداخله آنان، حکم شرکت و تساوی ضمان حاکم است و اطلاق ماده ۵۲۶ شامل این حالت هم می‌شود و نیز ماده ۵۳۳ در خصوص شرکت در جنایت قابل تسری به این حالت است (حاجی ده آبادی، ۱۳۹۰: ۱۳۳).

۸. تعدد عوامل در طول هم

۱-۸. تعدد مباشران در طول هم

با توجه به قانون مجازات اسلامی که اصولاً استناد عمل به مرتکب و صدق عرفی این استناد ملاک است و با توجه به مواد ۳۷۱ و ۳۷۲ این قانون می‌توان در حالت تعدد مباشران طولی بر اساس استناد عرفی نتیجه به یکی از مباشران مقدم یا مؤخر، هر کدام را مسئول جنایت تلقی نمود و در غیر این صورت و استناد به هر دو، همان حکم تساوی در ضمان را جاری دانست (محسنی و ملکوتی، ۱۳۹۲: ۱۳۳).

۲-۸. تعدد اسباب در طول هم

اگر اسباب در عرض هم متعدد باشند، دو حالت در مواد ۵۳۵ و ۵۳۶ قانون مجازات اسلامی پیش بینی شده است: تعدد اسباب غیر مجاز در طول هم. در خصوص توالی اسباب غیر مجاز، ماده ۵۳۵ قانون مجازات اسلامی مقرر می‌دارد: هرگاه دو یا چند نفر با انجام عمل غیر مجاز در وقوع جنایتی به نحو سبب به صورت طولی دخالت داشته باشند، کسی که تأثیر کار او در وقوع جنایت قبل از تأثیر سبب یا اسباب دیگر باشد، ضامن است؛ مانند آنکه یکی از آنان گودالی حفر کند و دیگری سنگی در کنار آن قرار دهد و عابری به سبب برخورد با سنگ به گودال بیفتد که در این صورت، کسی که سنگ را گذاشته ضامن است، مگر آنکه همه قصد ارتکاب جنایت را داشته باشند که در این صورت شرکت در جرم شمرده می‌شود.

۸-۳. تعدد اسباب غیرمجاز و مجاز در طول هم

در این مورد ماده ۵۳۶ قانون مجازات اسلامی مقرر می‌دارد: «هرگاه در مورد ماده ۵۳۵ این قانون عمل یکی از دو نفر غیرمجاز و عمل دیگری مجاز باشد مانند آنکه شخصی وسیله یا چیزی را در کنار معبر عمومی که مجاز است، قرار دهد و دیگری کنار آن چاهی حفر کند که مجاز نیست، شخصی که عملش غیرمجاز بوده، ضامن است. اگر عمل شخص پس از عمل نفر اول و با توجه به اینکه ایجاد آن سبب در کنار سبب اول موجب صدمه زدن به دیگران می‌شود انجام گرفته باشد، نفر دوم ضامن است.»

۸-۴. اجتماع سبب و مباشر در طول هم

ماده ۵۲۶ قانون مجازات اسلامی در خصوص اجتماع سبب و مباشر مقرر می‌دارد: هرگاه دو یا چند عامل، برخی به مباشرت و بعضی به تسبیب در وقوع جنایتی تأثیر داشته باشند، عاملی که جنایت مستند به اوست ضامن است و چنانچه جنایت مستند به تمام عوامل باشد، به طور مساوی ضامن می‌باشند؛ مگر تأثیر رفتار مرتکبان متفاوت باشد که در این صورت هر یک به میزان تأثیر رفتارشان مسئول هستند. در صورتی که مباشر در جنایت، بی‌اختیار، جاهل، صغیر غیرممیز یا مجنون و مانند آنها باشد، فقط سبب ضامن است (میر محمدصادقی، ۱۳۹۳: ۶۳).

۹. معیارهای تشخیص قوت و ضعف

در صورتی که قوت و یا ضعف مباشر یا سبب را مبنای ضمان آن بدانیم این پرسش پیش می‌آید که آیا برای تشخیص آنها معیارها و شاخصه‌های قابل اتکایی وجود دارد و اگر پاسخ مثبت است این معیارها کدام‌اند؟ با توجه به متون مختلف معیارهای متعددی وجود دارد:

۹-۱. قصد و اختیار

در صورتی که اجتماع سبب و مباشر هرگاه مباشر مختار و عاقل و نیز متوجه ضرر و زیان عمل خود باشد، بی‌شک ضامن است و سبب مسئولیتی ندارد؛ اما در صورتی که مباشر دارای شعور و اراده نباشد ضمان بر عهده سبب است. فقیهان امامیه در توضیح این دیدگاه دست به برخی تقسیم‌بندی‌ها زده‌اند از جمله: در صورتی که مباشر عاقل و مختار باشد، اما متوجه نباشد که عمل وی موجب تلف مال دیگری می‌شود به شرط آنکه مغرور یا مکره نباشد ضامن است، اما اگر مباشر مغرور یا مکره باشد مانند کسی که به راهنمایی پزشکی متخصص دارویی را به بیمار داده است در این صورت بعد از جبران خسارت و پرداخت غرامت از ناحیه مباشر مغرور به زیان دیده وی نیز به پزشک مراجعه و خسارت پرداختی را از او باز پس می‌گیرد و در صورتی که مباشر تحت تأثیر اکراه از ناحیه دیگری اقدام به وارد کردن زیان به دیگری نماید اکراه‌کننده مسئول و ضامن است؛ چراکه عرفاً سبب اقوی شمرده می‌شود. مگر اینکه خسارت وارده بدنی که جانی باشد که در این صورت مباشر اکراه‌شده

مسئول است. در هر حال در صورتی که نه قصد بر تلف باشد و نه اختیار در تلف مباشرت در ورود زیان ضعیف است.

۹-۲. اجازه قانون گذار

هرگاه مباشر با اجازه قانون گذار اقدام به تلف کند، ولی سبب اجازه قانون گذار را نداشته باشد سبب اقوی از مباشر است.

۹-۳. مباشرت معیار قوت

بسیاری از فقیهان امامیه معتقدند که مباشر همیشه قوی تر از سبب است حتی در صورت وجود اذن از ناحیه قانون گذار؛ اما اینکه مغرور و مکره را از این حکم استثنا کرده به این دلیل است که از همان ابتدا مغرور و مکره ضامن نیستند نه اینکه اکراه شونده و مغرور مسئول باشند، ولی به دلیل عارض شدن مانعی ضمان از آنها برداشته شود، بلکه از همان ابتدا ضمانی بر آنها مستقر نگردیده است؛ چراکه اولاً عرف فعل زیان بار را به اکراه کننده نسبت می دهد؛ ثانیاً هر چند اذن شرعی همیشه موجب عدم ضمان نیست، اما حداقل در این دو صورت اذن یاد شده صرفاً به دلیل رفع ضمان وارد شده است.

۹-۴. وضعیت حقوقی

برخی بر این عقیده اند که علت تقدم مباشر بر سبب آن است که تا زمانی که مالی تلف نشده تسبیب از اسباب ضمان نیست؛ چراکه وقتی چاهی کنده می شود نفس کندن چاه ضمان آور نیست و تا زمانی که زبانی از آن به شخصی وارد نشود نمی توان آن را از اسباب ضمان دانست و علیه وی دعوای مسئولیت مدنی طرح کرد در حالی که به محض مباشرت ضمان محقق می شود و موضوع همانند سبب نیست؛ بنابراین امکان مقدم شدن سبب بر مباشر به استثنای صورت هایی که صریحاً به آنها اشاره شده وجود ندارد.

در ماده ۳۳۲ قانون مدنی همچون ماده ۳۶۳ قانون مجازات اسلامی سال ۱۳۷۰ بدون پرداختن به حالات مختلف سبب و مباشر به صورت یک حکم کلی صرفاً در اجتماع سبب و مباشر حکم به مسئولیت مباشر داده شده است؛ مگر اینکه سبب اقوی از مباشر باشد و نیز در قانون مدنی بر صدق عرفی استناد اتلاف به سبب تأکید شده است. در حقیقت همچون نظر فقهی که بعداً خواهد آمد، اتلاف را به صورت مستقیم و بی واسطه در قالب مباشرت دانسته و به صورت باواسطه و غیرمستقیم در قالب سبب و تسبیب قرار داده است. آنچه مسلم است باید خسارت به عمل عامل زیان، خواه سبب و خواه مباشر، مستند باشد و رابطه سببیت عرفی احراز گردد؛ امری که در ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی سال ۱۳۳۹ این گونه آمده است: هر کس بدون مجوز قانونی عمداً یا ... مسئول

جبران خسارت ناشی از عمل خود می‌باشد. رابطه‌ای که در تبصره ماده ۱۴ قانون مجازات اسلامی در خصوص مطالبه دیه و خسارت از اشخاص حقوقی بیان شده است. ماده ۳۳۲ قانون مدنی که چگونگی مسئولیت مدنی سبب و مباشر را بیان می‌کند، در حقیقت برگرفته از فقه امامیه است (بجنوردی، بی تا: ۲۴).

در فقه و حقوق ایران در حالت اجتماع اسباب اصولاً ضمان سبب مقدم در تأثیر پذیرفته شده است، ولی ضمان سبب مؤخر در وجود و نیز در حالت عدوانی و غیر عدوانی و مجاز و غیر مجاز که باشد، مسئولیت با سبب عدوانی و غیر مجاز برقرار می‌شود. لیکن در حقوق انگلیس این تشتت کمتر به چشم می‌خورد و بر مبنای مسئولیت سبب مستقیم و نزدیک نتیجه هر عاملی که بتواند کاملاً مستقل و ارادی و آزادانه و بدون هماهنگی با عامل اولیه عمل کند، می‌تواند زنجیره سببیت را قطع کند و نامش عامل مداخله‌گر مستقل است و هر عاملی که تحت تأثیر عامل اول قرار گیرد و مستقل نباشد؛ یعنی وابسته باشد، تحت عنوان عامل مداخله‌گر وابسته قرار می‌گیرد و نافی رابطه سببیت بین عامل اولیه و نتیجه نیست. در حالت اجتماع سبب و مباشر در حقوق ایران، چنانچه مباشر ضعیف و برای مثال، بی‌اختیار، جاهل و مغرور و تنها آلت دست سبب باشد، مسئولیت ندارد و الا با سبب مسئولیت مساوی دارد و در حالت تغییر میزان دخالت به میزان تأثیر مسئول است و برای نمونه حتی اگر تحت تأثیر مستقیم سبب مرتکب جنایت و صدمه و تلف گردد، باز هم مسئول است. در حالی که در حقوق انگلستان مباشر دارای اختیار هم اگر تحت تأثیر سبب اولیه مرتکب جنایت شود، مسئول نیست. اقدام نامعقول و نامتعارف شخص علیه خود در هر دو سیستم مسقط ضمان است. اقدامات درمانی و پزشکی در حقوق ایران اگر با قصور و تقصیر باشد، مسئولیت‌آور و در حقوق انگلیس اگر همراه با خطای سنگین باشد، عامل مداخله‌گر مستقل بوده، قاطع زنجیره سببیت است. پیشنهاد می‌شود در حقوق ایران در حالتی که مباشر دارای اختیار و اراده است، لیکن تحت تأثیر سبب اقداماتی انجام می‌دهد که معقول و قابل پیش‌بینی است، مسئولیت سبب را بپذیریم و نیز در حالت اجتماع طولی اسباب عدوانی هر دو سبب را مسئول بدانیم و یکی را بلا مرجح بر دیگری ترجیح ندهیم. در ضمن با وجود ماده ۵۲۶ قانون مجازات اسلامی و تعیین تکلیف مباشر بی‌اختیار، حکم ماده ۴۹۹ قانون یادشده زائد است و بهتر است حذف شود.

بحث و نتیجه گیری

در حقوق کنونی باید گفت مسئولیت مدنی سبب ایجاد دین است و زیان دیده می تواند از دادگاه بخواهد تا به هزینه مسئول وضع او را به حالت پیش از ارتکاب تقصیر بازگرداند. به طور عام هر فردی که زبانی را متحمل می شود، می تواند با اقامه دعوی مسئولیت مدنی (در معنای اخص) علیه عامل زیان جبران خسارت خویش را از دادگاه بخواهد. با وجود این ممکن است که سابق بر ورود ضرر، زیان دیده با عامل زیان دارای قراردادی نیز باشد و فعل زیان بار نوعی نقص تعهد متعهدله (عامل زیان) در قبال متعهد (زیان دیده) قلمداد گردد. اگر کسی تعهد ناشی از قرارداد را انجام ندهد، طرف مقابل حق دارد که از او خسارت بگیرد و قانون مدنی آن را خسارت عدم انجام تعهد نامیده است که در اصطلاح به آن مسئولیت قراردادی گویند که عبارت است از تعهدی که در نتیجه تخلف از مفاد قراردادی خصوصی برای اشخاص ایجاد می شود. ولی مسئولیت غیر قراردادی که ضمان قهری نیز گفته می شود، زمانی است که شخص از تعهدهای قانونی و عمومی سرپیچی کند و در نتیجه به دیگری ضرر زند.

در فقه و حقوق ایران در حالت اجتماع اسباب اصولاً ضمان سبب مقدم در تأثیر پذیرفته شده است، ولی ضمان سبب مؤخر در وجود و نیز در حالت عدوانی و غیرعدوانی و مجاز و غیرمجاز که باشد، مسئولیت با سبب عدوانی و غیرمجاز برقرار می شود. در حالت اجتماع سبب و مباشر در حقوق ایران، چنانچه مباشر ضعیف باشد، مسئولیت ندارد، و الا با سبب مسئولیت مساوی دارد و در حالت تغییر میان دخالت به میزان تأثیر مسئول است.

در صورت اجتماع مسئولیت مباشر و مسبب در یک حادثه، قانون مدنی در ماده ۳۳۲ خود و ماده ۳۶۳ قانون مجازات اسلامی سال ۱۳۷۰ مباشر را مسئول حادثه می داند مگر اینکه مسبب اقوی از مباشر باشد و این قاعده را به طور مطلق و بدون تعیین هیچ قید و یا شرطی حاکم می داند. در ارتباط با اجتماع چند مباشر به صورت اشتراکی در حقوق ایران، قانون مجازات اسلامی سابق، نظریه تساوی را پذیرفته بود و در قانون مجازات اسلامی جدید هم نظریه تساوی پذیرفته شده است. بر اساس ماده ۱۴۰ قانون مجازات اسلامی جدید و قسمت اخیر ماده ۵۲ قانون مسئولیت مدنی نحوه مداخله اسباب در میزان مسئولیت مؤثر است؛ یعنی هرچه مداخله و تأثیر اسباب در ایجاد ضرر بیشتر باشد، میزان مسئولیت نیز بیشتر است. یکی از ایرادات قانون جدید این است که در یک جا (مواد ۱۴۳ و ۱۴۰) اصل تساوی را می پذیرد و در جای دیگری (قسمت اخیر ماده ۱۴۰) تقسیم مسئولیت بر مبنای میزان تأثیر را برای رفع این تعارض ظاهری می توان گفت که قاعده عمومی تقسیم مسئولیت به طور تساوی است؛ یعنی معیار تساوی به عنوان قاعده عمومی در حقوق ایران پذیرفته شده است دلیل موجهی دارد؛ بنابراین معیار دیگری که در ماده ۵۲ قانون مسئولیت

مدنی و ماده ۱۴۰ قانون مجازات اسلامی جدید پذیرفته شده استثناء بر اصل به شمار می‌آید و فقط در شرایط خاصی قابل اعمال است.

از آنجا که تقسیم مسئولیت بر اساس میزان مداخله یا تأثیر عمل منطقی‌تر و عادلانه‌تر به نظر می‌رسد، می‌توان برای آن نیز محلی قائل شد، بدین معنی که اگر یکی از طرفین ثابت کند که میزان تأثیر عمل یکی در ورود خسارت، بیشتر یا کمتر از عمل دیگری بوده است، مسئولیت به نسبت میزان تأثیر عمل تقسیم می‌گردد. همین معنا از ماده ۱۴۰ قانون مجازات اسلامی جدید استنباط می‌شود.

درباره اجتماع چند مباشر با تأثیر جداگانه نیز ماده ۲۳۳ از جمله ابداعات قانون جدید است. این ماده بیانگر حالت اجمال در میزان تأثیر است و به تساوی در تقسیم مسئولیت حکم می‌کند. قانون‌گذار در ارتباط با اسباب متعدد عرضی به همان نظر مشهور فقها پایبند مانده است. در قانون مجازات اسلامی سابق در ماده ۷۰۱، اشتراک در مسئولیت به صورت تساوی پذیرفته شده بود که در قانون جدید در ماده ۱۷۷ نیز همان تساوی را پذیرفته‌اند، ولی قسمت آخر ماده ۱۴۰ استثنائی بر آن وارد و قاعده تساوی را تعدیل کرده است.

در فرضی که چند عامل در وقوع زیان دخالت دارند، اینکه میزان تأثیر آنان چقدر بوده است بر مبنای قواعد منطقی و تجزیه و تحلیل‌های صرفاً مادی تعیین‌شدنی نیست، بلکه بر مبنای ملاحظات اخلاقی و قواعد انصاف و عدالت معین می‌شود که این امر ابزاری است در دست دادگاه‌ها برای اجرای عدالت. به نظر می‌رسد بر این مبنا نظر کارشناس حکم‌فرما است.

از محتوی مواد ۱۴۰، ۱۴۰، ۱۷۷، ۱۳۹۲، چنین برمی‌آید که امروزه اصل تقسیم مسئولیت به تساوی در تصادم وسایل نقلیه و به‌طور عام در کلیه مواردی که خسارت مستند به دو یا چند شخص باشد، باید رعایت شود؛ مگر اینکه ثابت شود که تأثیر رفتار عاملان خسارت متفاوت بوده که در این صورت هر یک به میزان تأثیر عمل خود مسئول است. این راه‌حلی معقول و منطقی است که هم کار قاضی را با اعمال اصل تساوی آسان می‌کند و هم در راستای اجرای عدالت و انصاف، در صورت اثبات تفاوت تأثیر عمل، هر یک را فقط به نسبت تأثیر عمل خودش مسئول می‌شناسد و بار هیچ‌یک را بر دوش دیگری نمی‌گذارد.

منابع

- باریکلو، علیرضا. (۱۳۸۵). مسئولیت مدنی. تهران. چاپ اول. میزان.
 - جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۷۸). ترمینولوژی حقوق. جلد ۱۰. گنج دانش.
 - حاجی ده آبادی، احمد. (۱۳۹۰). استناد و نقش آن در شرکت در جرم. تحقیقات حقوقی، ۱۴(۵۳)، ۱۴۶-۱۰۷.

https://lawresearchmagazine.sbu.ac.ir/article_56252.html

- حسینی نژاد، حسین قلی. (۱۳۸۹). مسئولیت مدنی. مجد.
 - خوانساری، حاج سیداحمد. (۱۳۸۸). جامع المدارک. دارالکتب العلمیه.
 - رستمی، هادی؛ شعبانی کندسری، هادی. (۱۳۹۵). احراز رابطه سببیت در فرض مداخله عوامل گوناگون در جنایات و خسارات مالی (با تأکید بر قانون مجازات اسلامی سال ۱۳۹۲). پژوهش حقوق کیفری، ۱۵(۴)، ۱۷۱-۱۴۴.

https://jclr.atu.ac.ir/article_4439.html

- ساولانی، اسماعیل. (۱۳۹۵). حقوق جزای عمومی. مشاهیر دادآفرین.
 - شهید اول. (۱۳۷۹). غایه المراد فی شرح نکت الارشاد. جلد چهارم. المکتب الاعلام الاسلامی.
 - صادقی، محمدهادی. (۱۳۹۲). اجتماع سبب و مباشر در قانون مجازات اسلامی. مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز، ۶(۲)، ۱۲۳-۹۷.

<https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=241520>

- طباطبایی، سید علی. (۱۳۸۶). ریاض. جلد دوم. دارالکتب الاسلامیه.
 - عاملی، زین الدین معروف به شهید ثانی. (۱۴۱۹). مسالك الافهام فی شرح شرایع الاسلام. جلد ۱۵. مؤسسه معارف اسلامی.
 - قیاسی، جلال الدین. (۱۳۹۳). تسیب در قوانین کیفری. چاپ ۹. جنگل جاودانه.
 - کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۶). الزامهای خارج از قرارداد (ضمان قهری) مسئولیت مدنی. جلد ۲. مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
 - گلدوزیان، ایرج. (۱۳۸۷). محشای قانون مجازات اسلامی. مجد.
 - محسنی، فرید؛ ملکوتی، نصیر. (۱۳۹۴). رابطه سببیت در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲. مجله حقوقی دادگستری، ۷۹(۹۱)، ۱۵۷-۱۳۳.

http://www.jlj.ir/article_15719.html

- میر محمدصادقی، حسین. (۱۳۹۳). جرایم علیه اشخاص. چاپ ۱۳. میزان.
 - هاشمی شاهرودی، سید محمود. (۱۴۲۳). موسوعه الفقه الاسلامی. جلد ۹. چاپ اول. مؤسسه دایره المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (ع).